

Sofisterna

Bakgrund, historia och den sunnitisk-teologiska kritiken av sofismen (safsata)

Inledning

Sofisterna (grekiska: σοφιστής, *sophístēs*, „vis person” eller „expert”) var en grupp resande lärare och tänkare som verkade i den grekiska världen, främst Aten, under 400-talet f.Kr. De är inte en religiös tradition utan en filosofisk-pedagogisk rörelse, och har därmed ingen egen „gren” inom islam. Denna artikel ger därför en tvådelad genomgång: först en historiskt korrekt beskrivning av de antika grekiska sofisterna och deras lära, och därefter – i enlighet med önskemålet om ett sunnitiskt perspektiv – en genomgång av hur sofistiskt tänkande (på arabiska kallat *safsata*, سفسطة) togs upp, översattes och kritiserades inom den klassiska sunnitiska teologiska och filosofiska traditionen, särskilt av Abū Ḥāmid al-Ghazālī.

Sofisternas historiska bakgrund i

antikens Grekland

Uppkomst under 400-talet f.Kr.

Sofisterna växte fram i samband med den atenska demokratins blomstring under 400-talet f.Kr., då förmågan att tala övertygande inför folkförsamlingen och domstolarna blev en eftertraktad och lönsam färdighet. Till skillnad från tidigare grekiska tänkare, som ofta undervisade gratis inom en sluten krets, var sofisterna professionella, resande lärare som tog betalt för att undervisa i retorik (talekonst), argumentationsteknik, grammatik och allmänbildning – vilket gjorde dem både eftertraktade och kontroversiella, eftersom betald undervisning ansågs av många samtida strida mot idealet om kunskap som ett oegennyttigt sökande efter sanning.

Centrala sofister

- Protagoras från Abdera (cirka 490–420 f.Kr.) – ofta kallad den förste sofisten, känd för satsen „människan är alltings mått” (homo-mensura-satsen), vilken brukar tolkas som ett uttryck för kunskapsteoretisk relativism – att sanning är beroende av betraktarens perspektiv.
- Gorgias från Leontinoi (cirka 485–380 f.Kr.) – känd för sitt verk Om det icke-varande eller om naturen, där han med retorisk skicklighet argumenterade att (1) inget existerar, (2) om något ändå existerade kunde det inte kännas, och (3) om det kunde kännas kunde det inte förmedlas till andra – en extrem form av filosofisk skepticism.
- Hippias från Elis och Prodikos från Keos – övriga ledande sofister, kända för bred allmänbildning respektive för noggrann ordanalys och synonymik.

Läran: relativism, retorik och „den svagare satsens seger”

Det som förenar sofisterna är inte en gemensam doktrin utan en gemensam metod och attityd: tanken att övertygande argumentation (retorik) är viktigare än objektiv sanning, och att en skicklig talare kan få „den svagare satsen att framstå som den starkare” (en formulering som senare blev ett slågord för sofistisk i negativ bemärkelse). Många sofister intog även en relativistisk eller agnostisk hållning till etik, religion och

sanning – Protagoras inledde exempelvis ett verk med att förklara sig agnostiker beträffande gudarnas existens, vilket ledde till att han enligt traditionen landsförvisades från Aten.

Sokrates, Platons och Aristoteles kritik

Sofisterna kritiserades hårt av Sokrates och hans elev Platon, som menade att sofisterna sålde sken av kunskap (doxa) snarare än äkta insikt (epistēmē), och använde retorisk övertalningskonst för vinning istället för att söka sanningen. Det är huvudsakligen genom Platons dialoger (t.ex. Protagoras, Gorgias och Sofisten) som eftervärlden fått sin, ofta negativt färgade, bild av sofisterna; ordet „sofisteri” blev därigenom en beteckning för skenargumentation och retorisk manipulation snarare än äkta filosofi. Aristoteles systematiserade senare denna kritik i sitt verk Sofistiska vederläggningar (Sophistici Elenchi), där han katalogiserade vanliga logiska felslut som sofisterna använde.

Sofismens väg in i den islamiska tankevärlden

Översättnings rörelsen och begreppet safsata

Under den s.k. översättningsrörelsen på 700–900-talen, då grekisk filosofi systematiskt översattes till arabiska – ofta via Bayt al-Ḥikma („Vishetens hus”) i Bagdad under de abbasidiska kaliferna – introducerades även grekisk logik och filosofi, däribland Aristoteles vederläggningar av sofisterna. Termen safsata (سفسطة) är en arabisk translitterering av grekiskans „sofisteri” och kom inom den islamiska filosofiska och teologiska litteraturen (kalām) att beteckna en kunskapsteoretisk hållning av extrem skepticism eller relativism – förnekande av säker kunskap (yaqīn) överhuvudtaget, eller förnekande av att tingens verkliga natur går att känna.

Sunnitisk klassificering av safsata

Klassiska sunnitiska kalām-lärda, särskilt inom ash‘aritisk tradition, delade ofta in safsata i tre kategorier: ‘indīyya (förnekande av yttre tings existens utanför medvetandet), ‘inadiyya (medgivande att ting existerar men förnekande av att deras sanna natur kan kännas) och lā adriyya (agnostisk

vägran att ta ställning överhuvudtaget, „Jag vet inte om jag vet”). Dessa kategorier behandlades som filosofiska felslut snarare än trosriktningar, och betraktades som ett hot mot både filosofisk och religiös kunskap eftersom de i sin extrema form gjorde all kunskap – inklusive uppenbarelsens sanningar – omöjlig att fastställa.

al-Ghazālīs kris och vederläggning av sofismen

Den mest kända sunnitiska behandlingen av sofismens utmaning återfinns hos Abū Ḥāmid al-Ghazālī (d. 1111) i hans andliga självbiografi *al-Munqidh min al-ḍalāl* („Befrielsen från villfarelsen”). Där beskriver al-Ghazālī hur han under en period av radikal kunskapsteoretisk tvivel ifrågasatte även sinnen och förnuftets tillförlitlighet – ett tillstånd han jämför med en sjukdom (*al-maraḍ al-ṣafsātī*, „den sofistiska sjukdomen”) – innan han enligt egen beskrivning återfick visshet (*yaqīn*) genom ett ljus som Gud kastade i hans hjärta, snarare än genom logiskt bevis allena. al-Ghazālī använde därefter en liknande, om än mer kontrollerad, skeptisk metod i sitt berömda verk *Tahāfut al-falāsifa* („Filosofernas inkonsekvens”) för att vederlägga vad han ansåg vara ogrundade metafysiska anspråk hos dåtidens islamiska aristoteliska filosofer (särskilt Ibn Sīnā), utan att själv falla ned i fullständig sofistisk skepticism – en balansgång mellan kritiskt ifrågasättande och bevarad visshet som blivit central för senare sunnitisk kalām-metodik.

Senare sunnitisk behandling

Senare sunnitiska teologer och logiker, bland andra Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 1210) och ‘Aḍud al-Dīn al-Ijī (d. 1355) i sina kalām-handböcker, fortsatte att behandla *safsata* som ett standardavsnitt inom epistemologin (*ma‘rifat al-‘ulūm*), där målet var att fastställa giltiga kriterier för säker kunskap (*‘ilm yaqīnī*) och därmed avvisa både extrem skepticism och godtycklig relativism som ohållbara och, från religiös synvinkel, farliga eftersom de underminerar möjligheten att med visshet veta att uppenbarelsen (*waby*) är sann.

Sammanfattning

Sofisterna var en grekisk rörelse av betalda lärare i retorik som under 400-talet f.Kr. ofta intog relativistiska eller skeptiska ståndpunkter i kunskapsteoretiska och etiska frågor, och som kritiserades hårt av Sokrates, Platon och Aristoteles. Genom översättningsrörelsen fördes

denna kritik, under termen safsata, in i den klassiska islamiska filosofiska och teologiska litteraturen, där sunnitiska lärda – mest framträdande al-Ghazālī – systematiskt vederlade sofistisk skepticism för att slå vakt om möjligheten till säker kunskap, både filosofiskt och, vilket var det yttersta syftet, religiöst: att människan med visshet kan veta att Guds uppenbarelse är sann.

Källor och vidare läsning

1. Platon, Protagoras; Gorgias; Sofisten. (Primära grekiska källor till bilden av sofisterna.)
2. Aristoteles, Sofistiska vederläggningar (Sophistici Elenchi). (Systematisk katalogisering av sofistiska felslut.)
3. Kerferd, G. B., The Sophistic Movement, Cambridge University Press, 1981. (Standardverk inom modern klassisk filologi om sofisterna.)
4. al-Ghazālī, Abū Ḥāmid, al-Munqidh min al-ḍalāl ("Befrielsen från villfarelsen"). (Primärkälla till al-Ghazālīs egen skeptiska kris och vederläggning av safsata.)
5. al-Ghazālī, Abū Ḥāmid, Tahāfut al-falāsifa („Filosofernas inkonsekvens”). (al-Ghazālīs metodiska användning av kontrollerad skepticism mot islamisk aristotelism.)
6. Frank, Richard M., al-Ghazālī and the Ash‘arite School, Duke University Press, 1994. (Akademisk studie av al-Ghazālīs epistemologi inom ash‘aritisk kalām.)
7. Griffel, Frank, Al-Ghazali’s Philosophical Theology, Oxford University Press, 2009. (Modern akademisk studie av al-Ghazālīs förhållande till filosofi och skepticism.)
8. Encyclopaedia of Islam, 2nd ed., art. „Safsata”, Brill. (Standard akademiskt referensverk för den islamiska behandlingen av sofismen.)

Notera: Sofisterna är, till skillnad från exempelvis shi’a eller alawismen, inte en religiös eller islamisk gren, utan en antik grekisk filosofisk rörelse. Det sunnitiska perspektivet i denna artikel återfinns därför i avsnitt 2, som beskriver hur klassiska sunnitiska teologer historiskt mötte och vederlade sofistiskt (skeptiskt/relativistiskt) tänkande under beteckningen safsata.